
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА ЛЕКСИКА: ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ

© Лідія Тименко, 2010

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373

У статті визначено роль і значення одного з етапів (1917 – поч. 1930-х рр.) у становленні й розвитку офіційно-ділової лексики та її вплив на еволюцію ділового словника української мови. Також проведено семантичний аналіз тлумачення лексичних одиниць ділового змісту в лексикографічних виданнях кінця ХІХ – поч. ХХ століття.

Ключові слова: лексика, лексико-семантичні зміни, офіційно-діловий стиль.

In the article certain role and one value from the stages (1917 – 1930th) of development of official-business vocabulary and its influence to the evolution of business dictionary of Ukrainian. Semantic interpretation of interpretation of lexical units of business maintenance is conducted in lexicographic editions of end ХІХ–ХХ centuries.

Keywords: vocabulary, leksiko-semanticheskie changes, official-business style.

Офіційно-ділова лексика викликає значний лінгвістичний інтерес у зв'язку з тим, що зросла наукова зацікавленість сферою ділової комунікації. Попри велику кількість праць, різноманітність тематик й аспектів дослідження офіційно-ділової лексики, ряд завдань залишається невирішеними. Так, установлення часових рамок розвитку ділового словника, визначення тематичних меж, а також лексикографічне представлення вербального ділового простору потребують опрацювання.

Як відомо, лексичний склад є найчутливішим до мовних змін. При цьому процес трансформації лексичного простору майже безперервний, у чому й полягає зв'язок мовної системи з іншими сферами громадського життя (політичною, соціально-економічною, державною). Абсолютно очевидно, що інтенсивніші зміни у державі, то інтенсивніші зміни лексики на кожному етапі її розвитку, зокрема у сфері ділової лексики спостерігаємо істотні зміни, зумовлені суспільно-політичними процесами.

Історичний підхід до вивчення фактів ділової сфери дає змогу визначити традиційну періодизацію вивчення офіційної лексики. На першому етапі 1920–1930-х рр. було характерне дослідження змін у лексичній та стилістичній системах мови пореволюційного часу. Зазначимо, що науковці 20–30-х рр. ХХ ст. усвідомлювали необхідність теоретичного обґрунтування офіційно-ділового стилю, опрацьовуючи теоретичні питання в процесі вироблення й усталення норм української ділової мови. Вони здійснили велику підготовчу роботу, результати якої було занедбано в наступні десятиліття.

Дослідники офіційно-ділової лексики пореволюційного (радянського) періоду розглядали спадкоємність у розвитку лексики дореволюційного й пореволюційного часу, основні тенденції у розвитку політичного слова, порушували питання семантики окремих одиниць. У 1930–1940-і рр. лінгвісти описували мовні системи різних соціальних груп у рамках національної мови [10].

При цьому в історичній лексикології відзначають, що увага до офіційно-ділової лексики з 1930-х рр. до поч. 1950-х рр., а також до вивчення нових явищ в українській мові цього періоду послабилась у зв'язку з певними політичними подіями. Комунікативно-функціональна наукова парадигма визначила новий напрям у лінгвістиці – ділову комунікацію, водночас виділила офіційно-ділову лексику в нових методах вивчення.

Так, цю лексику у 1950–1980-х рр. вивчали в аспекті ділової комунікації Д. Х. Баранник, І. Г. Чередниченко, А. П. Коваль, Г. Я. Солганик та ін.

Існують різні погляди на періодизацію розвитку ділової лексики. Традиційно в лінгвістичній практиці виділяють два основні етапи: 1) 1917 – поч. 1930-х рр. ХХ ст. (Д. Х. Баранников, Л. В. Щерба та ін.); 2) поч. 1940-х рр. – к. 1990-х рр. (Ю. Н. Караулов, А. Ф. Марахова та ін.). Дослідження останніх десятиліть дають можливість назвати третій етап розвитку ділової лексики – пострадянський (О. А. Земська, О. О. Тараненко, В. М. Бріцин, С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта, Г. Я. Солганик та ін.).

Специфіка сучасної мовної епохи полягає у свободі від різного роду обмежень, руйнуванні радянських стереотипів мислення, у відмові від встановлень тоталітарного режиму [6: 90].

Сучасні дослідники працюють над проблемами виокремлення періодів розвитку офіційно-ділової лексики, про дефініцію поняття, про лексику, про деякі аспекти лексикографічного відображення, про тенденції в розвитку мовного ділового простору радянської епохи, а також про зміну офіційно-ділової парадигми [А. Ф. Марахова, Н. Ф. Непийвода, С. Я. Єрмоленко, Т. І. Панько та ін.]. Дійсно, вирішення проблеми семантичних змін ділового слова вже неможливе без спеціального вивчення загальних особливостей семантики ділових одиниць попередніх періодів.

Відомо, що офіційно-ділова лексика як об'єкт дослідження привертала увагу вітчизняних мовознавців, особливо в перші післяжовтневі роки у зв'язку з подіями 1917 року. Так, звернув увагу на цей розряд лексики І. О. Бодуен де Куртене в роботі "Деякі загальні зауваження про мовознавство і мову" (1871), виділивши як психічний, так і соціальний аспекти мови [1].

Стан лексики літературної мови II пол. XIX ст. – поч. XX століття мав би відбиватись у словниках. Але через відомі несприятливі екстралінгвальні умови українська лексикографія відставала від розвитку літературної мови, неповно демонструючи її лексичний склад. А в частині лексикографічних праць, залежно від тих чи тих настанов їхніх авторів, лексику літературної мови подавали або з певними обмеженнями, або з тенденцією введення до словників багатьох діалектних елементів, полонізмів, вигаданих слів і т. ін. Боротьба прогресивного та реакційного напрямів в українському суспільстві II пол. XIX – поч. XX ст. у питаннях української культури, зокрема в питаннях літератури і літературної мови, відображали і в словники цього часу. Адже збиранням матеріалів для словників займалися не тільки окремі особи, а й, наприклад, журнал "Основа" (січень 1861 – жовтень 1862, Петербург), на сторінках якого у зв'язку з питанням про термінологічну лексику з'являється ряд відповідних матеріалів. Звернення до читачів свідчить, що "основ'яни" цікавилися не тільки загальномовною лексикою в словнику, але й лексикою термінологічною, словами з різних галузей знань, що мають бути в словнику з огляду на ті завдання, які мала виконувати українська літературна мова. Журнал "Основа" став центром організації

інтелектуального потенціалу й збору коштів для створення й видання наукових і популярних книг українською мовою.

Але, як відомо, історія розвитку українського офіційно-ділового стилю, як і мови в цілому, – це постійне подолання політичних заборон і перешкод.

Велике значення для вивчення української літературної мови мали праці Є. К. Тимченка, Б. Д. Грінченка, хоч кількість у їхніх словниках термінологічної лексики невелика, оскільки реєстри базувалися на народних джерелах або художніх творах. Як зауважує Н. В. Зелінська, перед тогочасними українськими вченими стояли не лише суто наукові, але й громадські та мовно-політичні проблеми: вони повинні були відвойовувати читачів у польських, німецьких, російських видань (саме цими мовами впродовж попередніх століть послуговувалася українська наука) і виробляти власний стиль на рідномовному ґрунті. “Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, “Літературно-науковий вісник”, що виходили у Львові, а також київські видання “Записки українського національного товариства”, альманах “Дубове листя” та ін. були місцем інтелектуальних битв за розбудову україномовного офіційно-ділового, наукового та ін. стилів. Метою авторів було не тільки піднесення науки, але й розширення сфери функціонування української мови, виховання смаку до українського слова у специфічній стилістичній функції, демонстрування його універсальності [5: 320].

Ділова лексика й семантичні процеси в мові дореволюційного часу були віддзеркалені в лексикографічних виданнях [Тимченко Є. “Історичний словник українського язика (14–18 ст.)”; Грінченко Б. “Словарь української мови”].

Отже, наприкінці XIX – поч. XX ст. українська мова поступово набирала ознак усталеності й культури висловлення, її виділяли як функціональний тип у своїх працях М. П. Драгоманов, В. М. Гнатюк, А. Ю. Кримський, М. С. Грушевський та ін. Письменник і громадський діяч М. Левицький писав: “Ми тепер кладемо підвалини вкраїнської письменницької мови, і коли покладемо їх недбало, абияк, то весь будинок може вийти кривобокий і за таку роботу не подякують онуки, бо не зможуть вони поправити те, що свій час було зроблено незугарно” [8: 15].

Упорядкування офіційно-ділового стилю української літературної мови у 20–30-х рр. ХХ ст. і його вдосконалення тісно пов'язані з розвитком наукової думки в Україні, зростанням наукової продукції українських учених. У ці роки різко збільшилася кількість публікацій, наукових праць з історії української мови, стилістики, правопису. Стан української мови і ставлення до неї найліпше ілюструють відомості про видання українських граматик. З'явилися численні наукові праці, посібники, підручники, присвячені українській мові. Бібліографічний покажчик Л. Червінської й А. Дикого наводить 59 назв праць, розрахованих як посібники для вивчення української мови в школі чи самостійно (порівняймо, за попередні сто років книжок такого типу було видано всього 11). За наступні п'ять років (1919–1924 рр.) надруковано 13 посібників, а протягом наступних років (до 1933 р.) – більше ніж 60 підручників. Велика кількість словників з правничої мови та адміністративної термінології¹ – показник того, що вперше за двісті п'ятдесят років бюрократична машина почала користуватися українською мовою. Для цього періоду типовою є перевага російсько-українських словників над українсько-російськими і цілковита відсутність словників інших мов та власне української (за винятком “Німецько-українського словника” І. Шаровольського (1929 р.)). Якщо ж подивитися на статистику, то протягом п'ятнадцяти років (1917–1933 рр.) було видано 131 словник: 14 загальномовних українсько-російських, 26 загальномовних російсько-українських, 83 термінологічних і 8 словників інших типів, зокрема – історичний, правописний, іншомовних слів тощо (підрозумно зроблено на основі бібліографії Л. Червінської й А. Дикого) [11].

“Російсько-український словник ділової мови” Є. Плужника та В. Підмогильного, який вийшов друком 1926 року (друге видання

---

¹ Це, зокрема, такі словники: Ванько Є. Кишеньковий російсько-український правничий словник для адвокатів, нотарів та урядовців (К., 1918); Євтимович В. Московсько-український словник для військових (К., 1918); Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства (Полтава, 1918); Леонтович В., Єфимов О. Московсько-український правничий словничок (К., 1919); Осипів Мик. Російсько-український словник найпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник) (Харків, 1926); Російсько-український словник правничої мови за ред. Кримського А. Ю. (К., 1926); Якубські С. та О. Російсько-український словник військової термінології (К., 1928) та ін.

в 1927 році), можна вважати одним із найцінніших здобутків української лексикографії 20-х років ХХ століття. Упорядники намагалися не лише дати перелік російсько-українських лексичних відповідників, а й показати повноцінність української літературної мови, багатство її лексичного фонду, синонімічну розвиненість. Так, у цій праці слово *вигода* перекладає низкою українських синонімів: *зиск, користь, бариш, вигода*; рос. *спор* – *суперечка, змагання*; рос. *возможность* – *змога, спромога, можливість, спосіб*. Однак деякі із зафіксованих у словнику лексем, зокрема *посесія (оренда), фактор (маклер), правіжка (стягнення)*, не зафіксовані у сфері активного вживання.

Семантика офіційно-ділової лексики пореволюційного часу відбиває у своєму становленні всі особливості освоєння ділового словника, які проектується на мовні закономірності його розвитку.

Зауважимо, що в словниках 20-х рр. ХХ ст. означено формування ділового розряду лексики за певними тематичними (*законодавство, дипломатія, канцелярія*) і лексико-семантичними групами: назви законності та порядку (*закон, правосуддя, чинність* і т. ін.); назви осіб, пов'язаних з певною діяльністю (*нотар, амбасадор, кур'єр, речник, сенатор, діловод* і т. ін.); назви установ (*Відомство Закордонних Справ, департамент, комісаріат, райвно, лікпункт* і т. ін.); документи (*декрет, наказ, указ, декларація, відношення, мандат, звідомлення (звіт), лист, цидулка, директива*), назви різних процесів і дій, пов'язаних із суспільними відношеннями й виробничими об'єднаннями (*відданість, дебати, змагання, зрада, мобілізація, народ* та ін.).

У словниках цього періоду виділяємо мовні одиниці, які утворюють ядро ділового словника, що функціонує в лексичному просторі пізнішого періоду. Це такі ключові поняття, як *держава, демократія, суд, процес, суспільство, суддя, нотаріат* та ін.

Таким чином, словниково-довідкові видання як дореволюційного, так і пізнішого періоду є важливим джерелом для спостереження за історією поширення і семантичного розвитку ділової лексики. Вони мають лексикографічну цінність, тому що до них уперше введено групу слів із термінологічним значенням. Як відзначають лінгвісти, саме в пореволюційний період відбувалися

процеси, які визначили характер, особливості становлення та розвитку ділової лексики періоду 1917–1930 рр.

У десятиліття, що Україна пережила після 1917 року, відбувалися глибокі зміни не тільки у сфері мови, а й у всіх найважливіших сферах суспільного життя. Таким чином, саме досліджуваний період, який містить процеси збагачення та поповнення лексичного простору, є важливим для наступного формування офіційно-ділового словника української мови.

Пореволюційний період можна вважати новим етапом в історії української літературної мови і в розвитку офіційно-ділової лексики. Саме тоді формувалися процеси, які визначили характер стану, особливості офіційно-ділової лексики наступного етапу її розвитку. Виникли нові терміни, нові слова у зв'язку з новими явищами, предметами [3]. Безсумнівно, у цей період відбулися великі зміни в лексичній і стилістичній системах української мови. Мовних нововведень накопичилося так багато, що деякі дослідники вже говорять про “революцію в мові” [4: 16]. Таким чином, це визначило семантичний зміст лексичного обсягу та найважливіші складові параметри ділової мови.

Сьогодні в науковому дискурсі активізувалися роздуми щодо природи соціально зумовлених мовних змін, які становлять історію української культури на всьому етапі її розвитку. Такий підхід, з позиції дії стійких моделей культури, уможливує вивчення змін у лексиці протягом аж ніяк не одного етапу. Таким чином, на думку лінгвістів, кожен новий етап передбачає переосмислення цінностей і зміну ділової парадигми.

Дійсно, офіційно-ділова лексика формувалася під впливом певних факторів, умов, закономірностей у розвитку мови. Але при цьому, не варто розмежовувати склад мови дореволюційного і пореволюційного періодів, тому що його зміни здійснюються поступово, у результаті нагромадження нових лексичних груп, появи нових семантичних елементів, а також у процесі відмирання застарілих слів і поступового формування нових семантико-стилістичних зв'язків. Характер, ступінь інтенсивності змін лексики в різні періоди неоднакові, вони безпосередньо пов'язані з різноманітними трансформаціями, зумовленими суспільно-політичними перебудовами. Стан лексичного простору кожного

періоду – “момент у ланцюзі його безперервних змін” [10: 20]. С. І. Ожегов справедливо вказує на те, що “ті нові явища, які відображають живі тенденції сучасності, не з’явилися як фенікс із попелу: вони породжені всім попереднім ходом розвитку мови” [9: 75]. Дослідник стверджує, що нерідко новизна того чи того слова в мові пореволюційного періоду була відносною. Тому новим назвати слово можна не завжди, оскільки нова лексична одиниця виникає на основі свого попереднього функціонування.

У вітчизняній лінгвістиці, як ми зазначили, висловлено думки, згідно з якими мова не зазнає істотних змін при зміні суспільних відносин. У кожний період відображаються попередні лексико-семантичні зміни. Всі ці явища дуже близькі до сучасних, хоча сприймаються як нові. Протягом всієї історії людства, крім поповнення лексичного багатства новими словами, постійно відбувається переосмислення багатьох старих слів, що при нових умовах виконують інші, нові функції, або переміщення їх з активного життєво необхідного вжитку до історичного фонду лексики та звуження їхнього вживання. Нове значення висувається на перший план, а давнє або зберігається поряд, або зовсім втрачається.

Так, наприклад, лексему *бригадир* на поч. ХХ ст. вживали у значенні “командир військової бригади”, у 20-х рр. ХХ ст. – “керівник бригади (на виробництві, в господарстві)”; *ланка* – раніше вживали у значенні “кілець в ланцюгу”, потім – у результаті семантичних змін з’явилося значення “виробнича одиниця: передова ланка”. Цікавою є й історія лексеми *кадри*: спочатку – військовий термін, згодом розширила значення: *освітні кадри, військові кадри* тощо.

На наш погляд, дослідження сучасного ділового словника порівняно з попередніми періодами (зокрема к. ХІХ – поч. ХХ ст.) дозволяє вивчити і зрозуміти багато сучасних мовних процесів, а також виявити тенденції функціонування мови в діловій комунікації. Так, наприклад, для практики 90-х рр. ХХ ст. характерне активізування лексеми *урядовець*, що наближається за значенням до *службовець, чиновник*. У 70-80 рр. ХХ ст. це слово мало обмежувальну ремарку “дореволюц.”, а сьогодні його вживають як нейтральну назву, співвідносну зі словами *урядовий, урядування, урядувати*.

У роботах вітчизняних лінгвістів виділено стадії, що характеризують зрілість розвитку офіційно-ділової лексики: номінування; входження до літературної, потім до розмовної мови; національне освоєння. Кожна із стадій відповідає певному етапу розвитку суспільства. Так, соціальні настрої впливають на тенденції розвитку ділового словника. Словниковий склад мови найбільш схильний до суспільно-політичних, соціальних змін та ідеологічних перебудов, й особливо це проявляється у складі ділової лексики: суспільні процеси початку ХХ ст. значно вплинули на формування лексичної системи мови, виділивши в ній офіційно-ділову лексику як найбільш важливий аспект ділової комунікації. Активні семантичні процеси в офіційно-діловій лексиці на першому етапі розвитку привели як до створення нової мови, так і до поступового удосконалення ділового простору.

Література

1. Бодуэн де Куртенэ И. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. – СПб: Печатня В.И.Головина, 1871. – 38 с.
2. Верховський П. В. Письменная деловая речь. Словарь, синтаксис и стиль. Разбор бюрократических шаблонов и нарушение грамматики в языке документов. – М.: Техника управления, 1930. – 201 с.
3. Волкова И. Н., Налепин В. Л., Панаев С. Т. Роль и место стандартизации терминологии в международном и межгосударственном общении // Стандарты и качество, 1992. – № 1 – С. 14–19.
4. Дешериев Ю. Д. Пути развития социолингвистики в условиях научно-технической революции // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М.: Наука, 1977. – 117 с.
5. Зелінська Н. В. Гуманістичний характер українського наукового стилю як вияв національної ментальності // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції “Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування”. – Львів. 13–14 лютого 1992 року. – Серія: Наукові збірники. – Мюнхен–Львів, 1993. – Т. 16. – С. 316–322.
6. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995). – 2-е изд. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.
7. Карцевский С.И. Из лингвистического наследия. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 344 с

8. Левицький М. Дещо до справи про українську мову // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 8.
9. Ожегов С.И. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую эпоху // Вопросы языкознания, 1953. – №2. – С.71–81.
10. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30–90-е гг. XIX в. – М.–Л.: Наука, 1965. – 568 с.
11. Червінська Л., Дикий А. Показчик з української мови. Матеріали по 1929 р. – Х.: Державна бібліотека ім. Короленка, без дати видання. – 203 с.

ПРИНЦИПИ УКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНОГО СЛОВНИКА ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XVI – XVII СТ.)

© Валентина Титаренко, 2010

к. філол. н., Житомирський державний університет імені
Івана Франка (Житомир)

УДК 811.161.2'374

У статті обґрунтовано актуальність і схарактеризовано загальні засади створення історичного словника запозиченої лексики. Проілюстровано лексичний матеріал, який увійде до описуваної лексикографічної праці.

Ключові слова: запозичення, історичне джерело та етимологічне джерело лексеми, реєстрове слово, паспортизація, засади укладання словника.

In the article the actuality and general principles of creation of historical dictionary of the borrowed vocabulary are described. Lexical material which will enter in a of the borrowed vocabulary.

Keywords: borrowing, historical source of word, etymologic source of word, passportization, dictionary compiling principles, vocabulary unit.

Запозичення – один із продуктивних способів розширення словникового складу будь-якої мови. Проблема запозичень в